

ФЕНОМЕН ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ЯК ОБ'ЄКТ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стаття присвячена аналізу розуміння поняття "девіантна поведінка" в суспільних науках. Аналізується складність, суперечливість, багатовимірність сприйняття та трактовки визначення поняття "девіантна поведінка" дослідниками. Зроблено спробу розглянути останню з точки зору психології, соціології, медицини, кримінології та інших наук та галузей наукового знання з метою уникнення непорозумінь та спірних питань у трактовці вищезгаданого явища.

Ключові слова: *девіантна поведінка, соціальна норма, аномальна поведінка, соціальне відхилення, делінквентна поведінка.*

Постановка проблеми. В останні роки у зв'язку із загальносистемною кризою нашого суспільства інтерес до проблеми девіантної поведінки значно зріс, що зумовило необхідність більш ретельного дослідження причин, форм та динаміки останньої, пошуку більш ефективних заходів соціального контролю – превентивних, профілактичних, корекційних, реабілітаційних та ін. Це стимулювало помітний розвиток теорії психології девіантної поведінки та необхідність ознайомлення з її основами більш широкого кола фахівців – психологів, педагогів, юристів, працівників культури, менеджерів, соціальних працівників, медиків та ін. [5].

Сучасні суспільні науки досі не мають єдиної точки зору щодо визначення поняття "девіантна поведінка", критеріїв діагностики останньої, феноменів яких відносять до девіацій, єдиної думки щодо причин формування відхилень у поведінці. В зв'язку з цим наявні методи діагностики, корекції, протидії цим проявам залишаються або не ефективними або мають декларативний характер, тобто практична сторона застосування психологічних, соціологічних, юридичних, медичних напрацювань в галузі впливу на девіантну поведінку є неефективною.

"Порушення поведінки", "патологічна поведінка", "аномальна поведінка", "девіантна" і "делінквентна поведінка" – це неповний перелік термінів, які використовуються для ідентифікації низки негативних поведінкових проявів.

На думку дослідників, відсутність чітких діагностичних критеріїв заважає систематизувати причини, умови і фактори порушень поведінки, чітко окреслити низку феноменів, що належать до девіантної поведінки [2].

Таким чином, проблема досягнення згоди відносно того, що вважати девіацією є актуальною.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Довгий час різні аспекти девіантної поведінки входили до предмету низки соціальних і правових наук: філософії, антропології, соціології, психології, психіатрії, теорії держави і права, кримінології. Працями багатьох поколінь дослідників був накопичений і узагальнений величезний теоретичний та емпіричний матеріал з проблематики дослідження відхилень у поведінці [7].

Сучасне становище в сфері наук, що вивчають поведінку людини, на думку В.Д. Менделєвіча, можна визначити швидше як протистояння, ніж як співпраця. Поведінкові феномени піддаються, як правило, прискіпливому аналізу наукових спільнот, що не призводить до отримання істинних знань про предмет, який має, безсумнівно, мультидисциплінарний характер. Психологія девіантної поведінки в даному контексті являє собою типовий приклад наукової галузі, в якій знання, отримані вченими різних спеціальностей, до теперішнього часу не привели до становлення окремої наукової дисципліни [8].

Найбільш розробленою проблема відхилень у поведінці була в рамках соціології. Значний вклад в дослідження девіантної поведінки внесли Я.І. Гілінський, Г.В. Апінян, Д.І. Сафін, Г. Беккер, Д. Блек, К. Еріксон, Е. Шур, Е. Леммерт, Е. Гуд, Н. Смелзер, А. Коен.

Так, у російській соціології визнання отримало визначення девіантної поведінки Я.І. Гілінського: девіантна поведінка – це вчинок, дія людини, що не відповідає офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві (соціальній групі) нормам та очікуванням; соціальне явище, що виражається у відносно масових і стійких формах людської діяльності. Під соціальними девіаціями розуміються соціальні процеси, в основі яких лежить девіантна поведінка індивідів і груп. Це кризи, війни, революції тощо [2].

Г.В. Апінян стверджував, що девіація (девіантність) – явище полівалентне. З одного боку, воно є своєрідною формою адаптаційної поведінки, засобом реагування, а зміна його форм і видів свідчить про об'єктивні, імпліцитні процеси в суспільстві. У цьому випадку, суспільство з часом легалізує девіантів і девіацію під виглядом нових форм культурної діяльності. З іншого боку, девіація виходить на поверхню

суспільного життя як деструктивна поведінка, але і в цьому випадку потрібна оцінка та реагування, адекватні самому феномену та його ролі в суспільному житті.

Дослідник пропонує розширити трактування поняття "девіація", оскільки традиційний для науки негативний зміст пов'язаний з дослідженням даного феномену в криміналістиці та клінічній психології, а також у дисциплінах, які займаються соціально небажаними формами поведінки, не дозволяє розглядати це явище як таке, що сприяє розвитку суспільства (наприклад, у культурному, художньому аспектах) [1].

Д.І. Сафін зазначає, що в загальному вигляді визначення "девіантна поведінка" на сьогодні трактується як відхилення від норм, суспільно небезпечне діяння, що виражається в негативних відступах від норм і зразків поведінки; певні вчинки або система вчинків, що суперечать прийнятним у суспільстві правовим або моральним нормам. З цього випливає, що девіантна поведінка визначається однолінійно-негативною спрямованістю, не відображаючи позитивний аспект самого феномену девіації. Дослідник робить висновок, що в даний час не тільки відсутнє цілісне бачення проблеми девіантної поведінки, але і практично відкритими є питання позитивного аспекту девіантної поведінки, онтологічних підстав девіацій, а також проблеми девіантної поведінки у контексті соціального регулювання [9].

Американські соціологи пов'язують девіантну поведінку не тільки з порушенням соціальних норм, але й соціальних очікувань, цінностей, соціальних ролей. Так, А. Коен визначає девіантну поведінку як таку, що йде всупереч з інституційованими очікуваннями, тобто з очікуваннями, які визнаються суспільством і вважаються законними всередині соціальної системи. На думку А. Коена, соціологія девіантної поведінки повинна мати справу зі структурою систем взаємодії, з розподілом і взаємозв'язком подій усередині цих систем, а не з людськими особистостями. Тобто, невротичні, психотичні та інші патології в поведінці особистості виключаються з предмету соціології девіантної поведінки [7].

Н. Смельзер вважає девіантною поведінкою відхилення від групових норм, що призводить до ізоляції, лікування, виправлення чи покарання порушника. Причому поняття норми він пов'язує, перш за все, з правилами поведінки, стандартами, які регулюють взаємодію між людьми [6].

До числа прихильників інтеракціоністської або конструктивістської орієнтації в соціології девіантної поведінки відносяться відомі американські дослідники Г. Беккер, Д. Блек, К. Еріксон, Е. Шур, Е. Леммерт, Е. Гуд. На їхню думку, феномени девіантної поведінки не стільки існують об'єктивно, скільки штучно "сконструйовані". Отже, в рамках цього підходу такі поняття, як "злочинність", "корупція", "тероризм", "проституція" є соціальними конструктами. Ключова роль у такій "конструкторській діяльності" належить політичному режиму і правовим інститутам [7].

Як бачимо, девіантна поведінка має безліч визначень, які, на думку американського соціолога Алекса Тво, можна звести до двох основних груп – наукової та гуманітарної. Прихильники наукового підходу вважають відхилення від "нормальної" поведінки об'єктивним, притаманним людській природі. З позицій гуманітарного підходу девіантна поведінка розглядається як відхилення породжене суспільством, як наслідок надмірного соціального контролю, не має внутрішніх, об'єктивних властивостей, є соціальною конструкцією [7].

Таким чином, соціологічний підхід базується на уявленні про суспільну небезпеку або безпеку поведінки людини. У відповідності до нього до девіантної слід відносити будь-яку поведінку, що явно або потенційно є небезпечною для суспільства, оточуючих людей. Наголос робиться на соціально схвалюваних стандартах поведінки, безконфліктності, конформізмі, підпорядкуванню особистих інтересів суспільним, ігнорується індивідуально-особистісна гармонійність, прийняття себе і відсутність психологічних комплексів та внутрішньоособистісних конфліктів.

В.Н. Кудрявцев, В.С. Нерсисянц, досліджуючи девіантну поведінку в рамках криминології, визначають згаданий феномен як відхилення, відступ від існуючих соціальних норм, їх порушення, "ненормальну поведінку" з погляду нормативно значимого фактора, таку, що стійко виявляється у відхиленнях від соціальних норм, як корисливої, агресивної орієнтації, так і соціально-пасивного типу.

До соціальних відхилень корисливої спрямованості вони відносять правопорушення і проступки, пов'язані з прагненням отримати матеріальну, грошову, майнову вигоду (розкрадання, крадіжки, спекуляція, протекція і т. д.), які можуть проявлятися як у вигляді злочинних кримінально-караних дій, так і у вигляді правопорушень і аморальної поведінки.

Соціальні відхилення агресивної орієнтації проявляються в діях, спрямованих проти особистості (образа, хуліганство, побої, такі тяжкі злочини, як зґвалтування і вбивство). Відхилення соціально-пасивного типу виражаються в прагненні до відходу від активного суспільного життя, в ухиленні від своїх громадянських обов'язків, небажання вирішувати як особистісні, так і соціальні проблеми (ухилення від праці і навчання, бродяжництво, вживання алкоголю і наркотиків, токсичних засобів). Крайній прояв соціально-пасивної позиції – самогубство [6].

Проблему девіантної поведінки в психології досліджували С.А. Белічева, А.В. Петровський, М.Г. Ярошевський, К.А. Абульханова-Славська, Н.В. Васіна, Л.Г. Лаптева, В.А. Сластенін, О.О. Бодальов, О.М. Сухов, О.В. Змановська.

Представники психологічної науки у визначенні девіантної поведінки дотримуються більшої єдності. С.А. Белічева розглядає девіантну поведінку як порушення процесу соціалізації дітей, поведінку, що суперечить прийнятним у суспільстві правовим або моральним нормам. Девіантність проявляється у порушенні соціальної регуляції поведінки, дефективності психічної саморегуляції [6].

А.В. Петровський та М.Г. Ярошевський девіантну поведінку визначають як систему вчинків або окремі вчинки, що суперечать прийнятим у суспільстві правовим або моральним нормам, у походженні якої особливо велику роль відіграють дефекти правової й моральної свідомості, зміст потреб особистості, особливості характеру, емоційно-вольової сфери. Перші прояви іноді спостерігаються в дитячому і підлітковому віці й пояснюються відносно низьким рівнем інтелектуального розвитку, незавершеністю процесу формування особистості, негативним впливом сім'ї і найближчого оточення [7].

Такі вчені, як К.А. Абульханова-Славська, Н.В. Васіна, Л.Г. Лаптева, В.А. Сластенін, девіантну поведінку розуміють як відхилені від встановлених норм і стандартів окремі вчинки (або їх сукупність), що входять у протиріччя з прийнятими в суспільстві юридичними, соціальними та моральними нормами, причому на даному рівні соціального і культурного розвитку останніх (різновидами такої аморального поведінки можна вважати алкоголізм, наркоманію, токсикоманію). До найбільш яскравих проявів девіантної поведінки можна віднести делінквентну поведінку [7].

О.О. Бодальов і О.М. Сухов при дослідженні відхилень у поведінці чітко розрізняють власне поведінку девіантну, тобто таку, що відхиляється від прийнятих у суспільстві норм; делінквентну поведінку (психологічна тенденція до правопорушень) – злочинну, кримінальну [6].

Ю.А. Клейберг зазначає, що девіантна поведінка – це специфічний спосіб зміни соціальних норм і очікувань шляхом демонстрації ціннісного ставлення до них [5].

О.В. Змановська розглядає девіантну поведінку як стійку поведінку особистості, що відхиляється від найбільш важливих соціальних норм, вчиняє реальну шкоду суспільству або самій особистості, а також супроводжується її соціальною дезадаптацією [4].

Отже, психологічна наука розглядає девіантну поведінку в зв'язку з внутрішньоособистісним конфліктом, деструкцією і саморуйнуванням особистості, блокуванням особистісного зростання і навіть деградацією особистості. Девіант, у відповідності з даним підходом, усвідомлено або неусвідомлено прагне зруйнувати власну самоцінність, позбавити себе унікальності, не дозволити собі реалізувати наявні задатки.

У межах психіатричного підходу девіантні форми поведінки розглядаються дослідниками (П.Б. Ганнушкін, Л.М. Балабанова, Ю.А. Александровський, Ю.М. Антонін) як преморбідні (дохворобливі) особливості особистості, які сприяють формуванню тих або інших психічних розладів і захворювань. Під девіаціями часто розуміються непатологічно виражені відхилення поведінки, тобто ті "як би психічні розлади" (донозологічні), які не повною мірою відповідають загальноприйнятим критеріям діагностики симптомів або синдромів. Незважаючи на те, що ці відхилення не досягли психопатологічних якостей, вони все ж позначаються терміном "розлад" [7; 8; 10].

Отже, сучасна медична наука розуміє девіантну поведінку як відхилення від прийнятих у даному суспільстві норм міжособистісної взаємодії: дій, вчинків, висловлювань, які здійснюються як у рамках психічного здоров'я, так і в різних формах нервово-психічної патології, особливо прикордонного рівня. В сучасних класифікаціях вона не виділяється як самостійна категорія, а її прояви розглядаються у контексті особистісних розладів (адиктивна, фанатична і конформістська поведінка; антисоціальні, пасивно-агресивні особистісні розлади та ін.).

В.Д. Менделєвч, аналізуючи феномен девіантної поведінки, зазначав, що на даний час існує декілька підходів до оцінки поведінкової норми, патології та девіацій (соціальний, психологічний; психіатричний; етнокультурний; віковий; гендерний; професійний). Перелічені підходи до оцінки поведінкової норми, патології та девіацій, безсумнівно, доповнюють і збагачують діагностичний процес, дозволяючи здійснювати його з урахуванням всіх аспектів проблеми, але, з іншого боку, ортодоксальність і консерватизм наук про психіку, штучне розведення спеціальностей (психіатрії і психології) призводить до звуження поля наукового бачення проблеми і зниження ефективності допомоги особам з неадекватною і некомфортною для них та їх оточення поведінкою.

Феноменологічний підхід до оцінки поведінкової норми, патології и девіацій, на відміну від соціального, психологічного чи психіатричного, на думку В.Д. Менделєвча, дозволяє враховувати всі відхилення від норми (не тільки соціально небезпечні, а й такі, що сприяють саморуйнування особистості). Використовуючи його, можна діагностувати і нейтральні, з точки зору суспільної моралі і права, поведінкові відхилення (наприклад, аутистичну поведінку), і навіть позитивно забарвлені девіації (наприклад, трудоголізм). Крім того, феноменологічна парадигма дозволяє вбачати за кожним з відхилень у поведінці механізми психогенезу, що дозволяє надалі вибрати адекватну і ефективну тактику корекції поведінки. Лише феноменологічний підхід здатний неупереджено і об'єктивно підійти до аналізу відхилень і сприяти розумінню сутнісних мотивів поведінки людини. Феноменологічний підхід до вивчення психології людини з девіантною поведінкою є єдино вірним і науково обґрунтованим. Усі інші підходи дозволяють розглянути і проаналізувати лише частину проблеми, а не проблему в цілому [8].

Отже, В.Д. Менделєвч при дослідженні девіантної поведінки, виробленні єдиної точки зору на згаданий феномен, виборі методів корекції та діагностики девіацій, з метою узгодження знань різних наук щодо згаданого явища, фактично, пропонує вченим уніфікувати методологічну позицію щодо аналізу відхилень у поведінці, пропонуючи феноменологічний підхід.

Висновки. Таким чином, науковці, досліджуючи феномен "девіантної поведінки" не мають єдності щодо причин появи девіацій, проявів, які слід відносити до даного явища, але досягають згоди відносно того, що девіантна поведінка, за винятком деяких проявів ("позитивних девіацій"), вчиняє шкоду суспільству і особистості, яка її демонструє.

Науковцями накопичений величезний теоретичний та практичний досвід щодо аналізу феномена "девіантна поведінка", проведені ґрунтовні дослідження причин відхилень у поведінці, видів девіацій, їх наслідків для суспільства в цілому та окремо для особистості (досліджуються соціальні, психологічні чинники, біологічні передумови, медичний аспект девіацій, вікові та гендерні особливості прояву відхилень у поведінці, етнокультурні особливості прояву). Але відсутність єдиної філософсько-методологічної парадигми при аналізі феномена девіантної поведінки, особливо в умовах сучасних глобалізаційних та євроінтеграційних процесів, заважає досягнути взаєморозуміння з цього питання.

Використані джерела

1. Апинян Г.В. Девиантное поведение как социокультурный феномен: автореф. дис. ...канд. психол. наук: спец. 09.00.11 / Г.В. Апинян. – Санкт-Петербург, 2009. – 23 с.
2. Гишинский Я.И. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других "отклонений" / Я.И. Гишинский. – СПб.: Издательство "Юридический центр Пресс", 2004. – 520 с.
3. Евенко С.Л. Социально-психологическая концепция отклоняющегося поведения: основные детерминации и психологические механизмы / С.Л. Евенко. – Режим доступа: // <http://sni-vak.ru>
4. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 2-е изд., испр. / Е.В. Змановская. – М.: Издательский центр "Академия", 2004. – 288 с.
5. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: Учебное пособие для вузов/ Ю.А. Клейберг. – М.: ТЦ Сфера, при участии "Юрайт-М" 2001. – 160 с.
6. Ковальчук М.А. Девиантное поведение. Профилактика, коррекция, реабилитация/ М.А. Ковальчук, И.Ю. Терханова. – М.: Владос, 2010. – 288 с.
7. Комлев Ю.Ю., Сафиуллин Н.Х. Социология девиантного поведения: Учебное пособие / Под общ. ред. Ю.Ю.Комлева. – 2-е изд., перераб. и доп. – Казань: КЮИ МВД России, 2006. – 222с.
8. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения. Учебное пособие/ В.Д. Менделевич. – СПб.: Речь, 2005. – 445 с.
9. Сафин Д.И. Социально-философский аспект девиантного поведения в регулятивных процессах: автореф. дис. ...канд. психол. наук: спец. 09.00.11 / Д.И. Сафин. – Москва, 2005. – 23 с.
10. Хагуров Т.А. Введение в современную девиантологию / учебное пособие // Т.А. Хагуров. – Ростов-на-Дону, 2003. – 343 с.

Lyamar R.S.

THE PHENOMENON OF DEVIANT BEHAVIOR AS AN OBJECT OF INTERDISCIPLINARY RESEARCH

This article analyzes the understanding of the term "deviant behavior" in social sciences. The complexity, contradiction and multidimensionality of perception and interpretation of the term "deviant behavior" by researchers is analyzed. An attempt to examine the term in terms of psychology, sociology, medicine, criminology and other sciences and branches of scientific knowledge in order to avoid misunderstandings and disputes in the interpretation of the above mentioned term is done.

Some researchers consider that people's behavior is deviant if their deeds or actions are inconsistent with the statutory or actually prevailing in the society rules and regulations. Others consider deviant behavior to be a violation of the process of socialization, behavior that contradicts accepted in society, legal or moral standards. A number of foreign researchers do not directly associated deviant behavior with the influence of a number of social and psychological factors explaining its emergence with the effect of a single factor (labeling theory). In contemporary sociology of deviance deviant behaviour and its various manifestations are considered to be certain constructs "produced" in the response of society to unwanted kinds of behavior.

Thus, this variety of approaches in determining deviant behavior provides a comprehensive study of deviations manifestations, the reasons that they are caused on the one hand and complicates mutual understanding between researchers in attributing certain manifestations of deviant behavior, especially when scientific controversies overstep the limits of a certain social and cultural environment country on the other.

Key words: *deviant behavior, social norms, abnormal behavior, social rejection, delinquent behavior.*

Стаття надійшла до редакції 11.09.2013

